

Herinrichting Kerk Kortgene

Bouwhistorische verkenning overgang kerk en toren

Datum: 21-07-2016

00062a

Kerk Kortgene

Bouwhistorische verkenning van overgang kerk en toren

1. Inleiding en doel

De Protestantse Gemeente Kats/ Kortgene ontwikkelt een plan tot herinrichting van de kerk van Kortgene. De aanpassingen hebben tot doel het gebouw in te kunnen zetten voor een breder gebruik. Onderdeel van dit plan is het creëren van een hoofdingang van de kerk van de oostzijde naar de westzijde, de entree via de toren. Hiervoor zal de preekstoel verplaatst worden en een doorgang moeten worden gecreëerd in de wand tussen kerkzaal en toren. Om de gevolgen van deze ingreep voor de cultuurhistorische betekenis van de kerk en toren in beeld te krijgen is een beperkte bouwhistorische verkenning uitgevoerd, die zich richt op dit gedeelte van het gebouw.

2. Beschrijving

Het eenbeukige kerkgebouw is tegen de oostzijde van de toren gebouwd, waarbij twee ruimten ter weerszijde tot halverwege de noord en zuidzijde van de toren doorsteken. De entree van de kerk bevindt zich in de oostgevel onder een met kraallijst voorziene zandstenen korfboog. De vormgeving van deze boog, die grote gelijkenis vertoont met de entreeboog van de toren, is stilistisch van oudere datum dan het herbouwjaraartal 1648 hoger in de gevel. De vier traveeën met steunberen hebben hoge door een rondboog gesloten roedevensters. De halve travee aan de noordzijde heeft een laag rondboogdeurtje, aan de zuidzijde een klein venster. Tegen de zuidzijde van de toren is aansluitend aan de halve travee, een consistorieruimte aangebouwd onder lessenaars dak.

De vierkante toren met achtkante spits is niet voorzien van steunberen. Een dubbele entreedeur onder korfboog, een klein venster op de verdieping onder spitsboog in de west-, één vlak gesloten opening in de noordgevel en één galmgat onder halfronde boog per zijde vormen de gevelopeningen. Elke vloerbalk is voorzien van schootankers. Daarnaast zijn in de zuidgevel een paar schotelankers aangebracht. De zandstenen entree heeft een kraallijst met kraagstenen, vergelijkbaar met de entree aan de oostzijde. Opmerkelijk is dat de poort gevat is in metselwerk dat zonder duidelijke begrenzing een halve steen vóór het gevelvlak uit steekt. Het metselwerk van kerk en toren bestaat hoofdzakelijk uit rood gemêleerde steen in diverse formaten en vertoont sporen van pleisterwerk. De noordwesthoek van de toren vertoont sporen van een bij een eerdere restauratie verwijderde aanbouw. In de zuidgevel van de toren is een vlak met iets afwijkende kleur en afmetingen aanwezig dat grotendeels is gemetseld in koppensverband en waarschijnlijk een latere reparatie is.

Het interieur van de kerkzaal is wit gepleisterd met weinig ornamentiek en een vlak plafond opgebouwd uit houten delen en voorzien van een perklijst. Het orgel uit 1905 wordt gedragen door kolommen en bevindt zich boven de entreepartij van de oostgevel en in een over de volle breedte van de kerk strekkend balkon. De preekstoel uit ca. 1625 met waarschijnlijk laat 19^e, vroeg 20ste eeuwse achthoekig klankbord is tegen de westgevel geplaatst. De preekstoel is geplaatst op een hoog gepleisterd basement met recente hardstenen dekplaat. De trap naar de kuip is van recentere, 20ste eeuwse datum.

De in schoonmetselwerk uitgevoerde begane grond van de toren wordt gedekt met een bakstenen ribgewelf. Op het metselwerk zijn, naast uitbloeiingen van zout, sporen van een dunne afwerking herkenbaar in een witte kalkmortel/ witsellaag. De overige verdiepingen zijn eveneens uitgevoerd in schoonmetselwerk. De vloeren boven het gewelf bestaan uit houten balklagen.

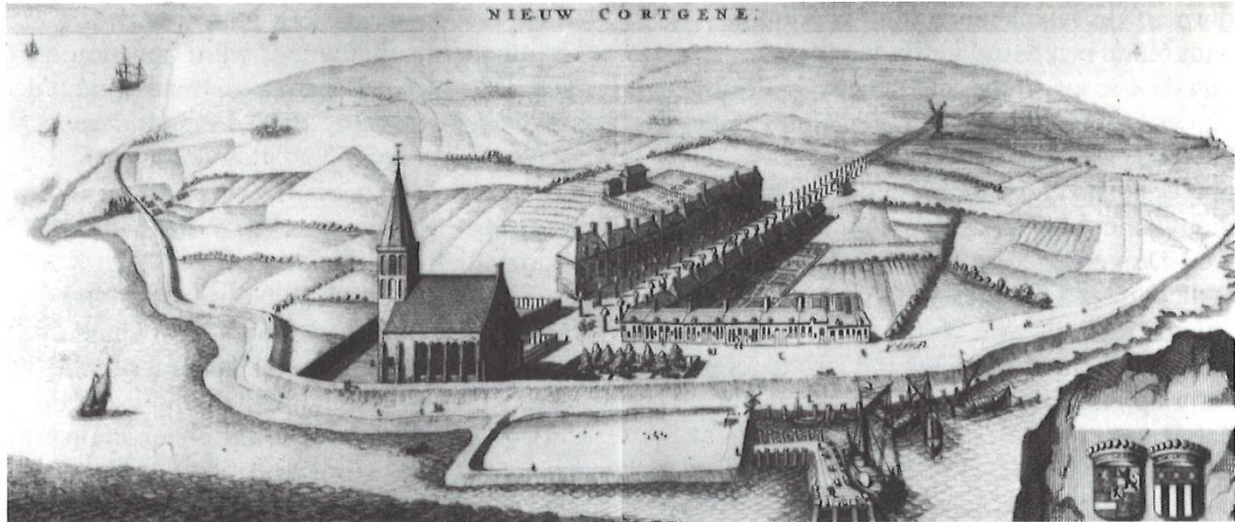
3. Geschiedenis

Voor zover bekend is er geen bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd van de kerk en toren te Kortgene. Een archiefonderzoek paste niet in de beperkte doelstelling van het onderzoek. Daarom is het beeld van de ontwikkelingsgeschiedenis van de kerk en toren gevormd op basis van literatuur en eigen waarneming.

In Kortgene is in 1235 sprake van een kapel. Het gehucht groeide in de Middeleeuwen en het kreeg in 1413 stadsrechten uit handen van Philips van Borssele. Deze liet in deze periode een nieuwe kerk bouwen, die gewijd werd aan de Heilige Nicolaas. Een stadsbrand verwoestte het stadje en ook de in aanbouw zijnde kerk, naar verluidt rond een jaar na de start van de bouw. Na de herbouw van stad en kerk groeide de stad voorspoedig tot twee stormvloedstad en kerk verwoestten. De Sint-Felixvloed van 1530 en daarna de Allerheiligenvloed van 1532 lieten weinig van het dorp over en het schip van de kerk zal langzaam tot ruïne vervallen zijn. Door zijn massieve bouw bleef de toren waarschijnlijk grotendeels overeind staan.

Willem Adriaan van Nassau ontving de ondergelopen polder in 1670 als schenking. Na de polder droog te hebben gelegd en een nieuw dorp te hebben gesticht met de hoofdstraat gericht op de kerk,

liet hij de kerk in 1686 herbouwen en de toren herstellen. Bij deze gelegenheid zou de toren van een nieuwe buitenschil voorzien zijn. De kerk lijkt zonder koor te zijn herbouwd, een logisch uitvloeisel van de reformatie. Mogelijk is toen de doorgang tussen kerk en toren reeds dichtgemetseld. Een entree werd aangebracht aan de oostzijde, waardoor de kerk niet meer door de toren bereikt kon worden. Getuige de herdenkingssteen naast de toren ingang wordt de kerk in 1754 ingrijpend verbouwd. Bronnen spreken van herbouw, maar dat lijkt tegen gesproken te worden door de tekening het einde van de 17^e eeuw, waarop de kerk de huidige vorm al heeft.

Het nieuwe dorp Kortgene, eind 17e eeuw. Het omvat niet veel meer dan een voorstraat, georiënteerd op de kerktoren, het enige restant van het vroegere dorp. (RAZ, Zel.H1.II, 1673)

Uit: Dorpen in Zeeland

Waaruit de bouwactiviteit vooral bestond is niet helemaal duidelijk.

In 1858 worden kerk en toren opnieuw hersteld. Bronnen melden dat bij deze verbouwing de halfronde gesloten gevelopeningen zijn aangebracht, maar een ingreep die daarop wijst is niet aan het metselwerk af te lezen. Kerk en toren tonen nu een buitenhuid van sterk overeenkomende baksteen in vergelijkbaar formaat (lange Vecht). Mogelijk is in de 19^e eeuw de buitenhuid van kerk en toren (weer) vervangen. Als gevolg van de Watersnoodramp van 1953 heeft het gebouw wederom in het zoute zeewater gestaan. Rond 1980 is de kerk gerestaureerd, waarbij het stucplafond werd verwijderd en het daarboven liggende 19^e eeuwse houten plafond werd hersteld. De toren was grotendeels gepleisterd. Dit pleisterwerk was in de loop der tijd er voor een groot deel afgekomen. Bij de restauratie zijn verdere resten van dit pleisterwerk verwijderd, hoewel individuele stenen nog pleisterwerksporen bevatten. De uitbouw aan de noordzijde naast de toren, zoals deze aan de zuidzijde nog aanwezig is, is in een eerder stadium verwijderd.

Gesteld kan worden dat ook na de herbouw relatief veel ingrijpende bouwactiviteiten hebben plaats gevonden en dat de toren waarschijnlijk zelfs twee maal van een nieuwe buitenschil is voorzien. Mogelijk was dit nodig vanwege de vernietigende werking van het zout dat zich verzameld heeft in het metselwerk bij de verschillende overstromingen.

Foto's van vóór de restauratie van ca 1980

4. De bouwhistorie van de overgang tussen kerk en toren

De bouwsporen onderschrijven grotendeels de geschiedenis zoals die uit de literatuur bekend is. De toren, in oorsprong opgebouwd uit kloostermoppen, kwam na de overstromingen in de 16^e eeuw grotendeels vrij te staan. Bij de herstelling van de toren zal de buitenhuid vervangen zijn, of van een klamp voorzien in een kleiner formaat steen. Dit is herkenbaar in het interieur van de toren, waar rond de gevelopeningen, aanpassingen in de vormgeving zijn gedaan met de ook in de gevels voorkomende kleinere steen.

Entree van de toren, aangepast in kleinere steen. Elders de oorspronkelijke 15^e eeuwse moppen.

In het interieur van de kap van de naast de toren gelegen ruimten zijn de aanzetten zichtbaar van de middeleeuwse kerk. In de noord- en zuidgevel van de toren bevinden zich blindnissen met resten van een tracering in baksteen.

Kap van de zuidelijk naast de toren gelegen ruimte met rechts de gevel van de toren in kloostermoppen met blindnis. Midden de aanzet van de oorspronkelijke westgevel van de kerk met links het lichter uitgevoerde 17^e eeuwse metselwerk.

Blindnis in de noordgevel van de toren met tracering in geslepen baksteen.

In de gevels van de toren die zichtbaar zijn in de kap van de kerk, zijn velden met kloostermoppen aanwezig. Opvallend zijn vier verticale bouwnaden die overgangen markeren in betrekkelijk kleine baksteenformaten. De middelste massa is als dichtzetting te lezen van een opening die gesloten was door een boogje. De velden ter weerszijde van deze dichtzetting worden aan de noord- en zuidzijde afgesloten met een hoekverband met klisklezoren. Dit deel van de toren is uitgevoerd in baksteen met Lange Vechtformaat en zal behoren tot de 17^e eeuwse herstelling. Hieronder zijn velden met kloostermoppen aanwezig. De doorgang vanuit de kerkkap naar de toren is later aangebracht of vergroot. Blijkens een jaartal op de deur zal deze in 1896 zijn aangebracht.

Oostelijke torengewel in kleiner formaat steen met verticale bouwnaden. Bovenin midden een boogje. Pijl geeft hoekverband aan. Ook in 1855 zullen er werkzaamheden in de kap hebben plaats gevonden

Oostelijke torengewel met verschillende baksteenformaten en typen schootankers. Midden de doorgang naar de toren. Links en rechts de doorgangen naar de kappen van de ter weerszijde van de toren gelegen ruimten.

Tegen de toren is in 1686 een nieuwe kerk gebouwd, mogelijk op de fundering en met gebruikmaking van opgaand werk van de voorganger, waarbij het koor niet werd hersteld of herbouwd. Mogelijk bevindt zich hierdoor nog middeleeuws metselwerk in het huidige werk wat mogelijk, mede ten gevolge van de Ramp van 1953, de hoge zoutconcentratie verklaart in de onderste delen van de kerkgevels.

In moppen uitgevoerd metselwerk van de toren met linksonder een dichtzetting in kleinere steen in Lange Vecht formaat. De doorgang naar de kerkkap is afgewerkt in hergebruikte steen van een ander formaat.

Op zijn vroegst is bij de bouw van deze 17^e eeuwse kerk de scheiboog tussen toren en schip dichtgezet met hergebruikte steen met niet al te strak aangehouden verband en met steen van verschillend formaat, vermetseld in een schrale kalkmortel. Zowel op de baksteen van het oorspronkelijke werk, als op de baksteen van de dichtzetting bevinden zich kalkresten. Deze resten hebben echter een verschillende oorsprong.

Bij de 17^e eeuwse herbouw is gekozen de entree van de kerk te verplaatsen naar de oostgevel, waarvoor een oudere zandstenen poort is hergebruikt. De poort is opgenomen in het metselwerk. Er zijn geen sporen aangetroffen van een plaatsing nadat het gevel metselwerk tot stand is gekomen. Mogelijk was de poort onderdeel van de oorspronkelijke kerk en vertoont zeer sterke gelijkenis met de poort in de westgevel van de toren.

Dichtgezette scheiboog tussen kerk en toren

Detail aansluiting dichtzetting rechts en torenwand links.

Entree van de toren, met rechts een memoristeen die herinnert aan de verbouwing van de kerk in 1754

Entree van de kerk.

Het dichtzetten van de scheiboog kan echter ook behoren tot een latere verbouwing, waarschijnlijk om mogelijk te maken dat de preekstoel aan de oostgevel kan worden geplaatst. Hiervoor pleit de aanwezigheid van een memoristeen uit 1754 naast de entree van de toren. Deze is aangebracht ter herinnering aan bouwwerkzaamheden. Als toen de entree van de kerk al aan de oostzijde was gelegen, ligt het voor de hand dat de steen naast de (hoofd) entree zou zijn aangebracht. Dit pleit er voor dat de entree in de 18^e eeuw (ook) nog via de toren mogelijk was.

De trap en het klankbord van de preekstoel wijzen op een plaatsing eind 19^e begin van de 20ste eeuw, hoewel de getordeerde smeedijzeren ophanging van het klankbord van eerder datum kan zijn. Het is dus mogelijk dat bij de preekstoel bij de verbouwing van 1866 of 1905, toen het orgel geplaatst is, aan deze gevel is aangebracht.

Westgevel van de kerkzaal met preekstoel en klankbord. Links en rechts de toegangen naar de naast de toren gelegen ruimten.

Verhoogd basement van de preekstoel

Trap en onderste deel van de preekstoel

5. Conclusie

Bij de herbouw, het herstel van kerk en toren in de 17^e eeuw na de verwoesting van de 16^e eeuwse overstromingen, is de kerk grotendeels opnieuw opgetrokken, waarschijnlijk op deels de oude fundering en met gebruikmaking van deels nog aanwezig metselwerk. In deze tijd, of rond het eind van 19^e eeuw, begin 20ste eeuw is de scheiboog tussen kerkzaal en toren dicht gezet met hergebruikte baksteen, mogelijk om plaatsing van het orgel tegen deze wand mogelijk te maken. De 17^e eeuwse preekstoel vormt geen geheel met het klankbord en de trap. Het is bekend dat opvattingen over de eredienst een verplaatsing van de zijkant van een kerkruimte naar een centrale plaatsing aan een korte kant in de 19^e eeuw post vatte, in een periode dat de kerkbanken voor het "gewone volk" hun intrede deden. Een verschil in materiaal tussen de aanheiling rond de entree van de toren en de dichtzetting versterkt de opvatting dat deze behoort bij een eind 19^e eeuwse, begin 20ste eeuwse aanpassing.

Bronnen:

Redengevende omschrijving Kerk: RCE 24-05-1967

Redengevende omschrijving Toren: RCE 24-05-1967

Wikipedia Online encyclopedie: Nicolaaskerk (Kortgene)

Dorpen in Zeeland, Stichting Natuur- en Recreatieinformatie, Middelburg 1991

Tussen Afsluitdammen en Deltadijken, deel 1 Noord-Beveland, MP de Bruin- MH Wilderom, Littooi en Olthoff, Middelburg 1961

Zeeuwse Plaatsnamen Van Aardenburg tot Zonnemaire, L van Driel- A. Steketee, ADZ Vlissingen 1995